

«Αυτογνωσίας αναγνώσματα»

Michael Herzfeld, 1998

*Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ
ΤΟΝ ΚΑΘΡΕΦΤΗ. ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ.*

Μετάφραση: Ράνια Ασρινάκη

Επιστ. επιμέλεια: Ευθύμιος Παπαταξιάρχης
εκδ. Αλεξάνδρεια

Jane Cowan, 1998

*Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ.
ΧΟΡΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑ
ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΑ ΕΛΛΑΔΑ*

Μετάφραση: Κώστας Κουρεμένος

Επιστ. επιμέλεια, εισαγωγή: Ελένη
Παπαγαρουφάλη
εκδ. Αλεξάνδρεια

Φωτεινή Τσιμπιρίδου

ΠΡΟΣΦΑΤΑ, στο πλαίσιο της νέας σειράς «Εθνογραφίες» των εκδόσεων Αλεξάνδρεια, κυκλοφόρησαν δύο βιβλία με αντικείμενο την κοινωνική ανθρωπολογία. Τα πρώτα αυτά βιβλία της σειράς έχουν γραφτεί από ξένους ανθρωπολόγους, διακεκριμένους επιστήμονες του εξωτερικού, που έκαναν για πολλά χρόνια επιτόπια έρευνα στην Ελλάδα. Πρόκειται για πολύ σημαντικά κείμενα, που θίγουν θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα και προσεγγίζουν επίκαιρα θέματα, όπως η συγκρότηση και διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και η κατασκευή του κοινωνικού φύλου, μέσα από το παράδειγμα του ελλαδικού χώρου.

Δεν γνωρίζω αν η ταυτόχρονη εμφάνιση τους στις προθήκες των βιβλιοπωλείων είναι θέμα στρατηγικής των υπευθύνων της σειράς, ωστόσο διευκολύνει την από κοινού τους παρουσίαση. Τα δύο κείμενα μπορούν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά, αλλά και να σταθούν κριτικά το ένα απέναντι στο άλλο. Το βιβλίο του Μ. Herzfeld, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Harvard, έχει συνθετικό χαρακτήρα και έπεται σειράς δημοσιεύσεων του που έχουν ως εθνογραφικό τους επίκεντρο την Κρήτη και τη Ρόδο. Το βιβλίο της J. Cowan, καθηγήτριας στο Πανεπιστήμιο του Sussex, βασίζεται σε συστηματική και σε βάθος επιτόπια έρευνα σε μια κοινότητα της Μακεδονίας. Η μελέτη του Μ. Herzfeld, που χρονολογικά προηγείται, θίγει μεθοδολογικά και θεωρητικά ζητήματα τα οποία η J. Cowan πραγματεύεται κριτικά «επί του πεδίου» και επί του κειμένου.

Στην ελληνική έκδοση του βιβλίου του Μ. Herzfeld, ο υπότιτλος της αγγλικής έκδοσης, «Κριτική εθνογραφία στα όρια της Ευρώπης», έχει αντικατασταθεί με τη φράση «Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης». Πιστεύω ότι, ενώ ο ελληνικός υπότιτλος είναι σαφώς επεξηγηματικού χαρακτήρα, η αγγλική έκδοχή υποδηλώνει περισσότερο τις θέσεις της μελέτης. Κι αυτό γιατί καταδεικνύει μια βασική σχέση της οποίας τις παραμέτρους επιχειρεί να αναλύσει ο συγγραφέας, τη σχέση της ελληνικής με την ευρωπαϊκή ταυτότητα στο πλαίσιο συγκρότησης της πρώτης τόσο κατά την περίοδο σύστασης του ελληνικού κράτους όσο και σήμερα. Η σχέση αυτή, με την ιεραρχία που τη διέπει, όπως φαίνεται στον αγγλικό υπότιτλο –όριο=περιθώριο– ανάγεται σε μία από τις δύο βασικές θεματικές αυτής της μελέτης. Η δεύτερη θεματική αφορά στην κριτική ανασκευή του εθνογραφικού τρόπου εργασίας –συλλογή δεδομένων, ανάλυση και συγγραφή– δηλαδή της πιο ουσιαστικής συνιστώσας του ανθρωπολογικού εγχειρήματος μέσα από το παράδειγμα της εθνογραφίας της Ελλάδας, κυρίως δε μέσα από τη μεταφορική χρήση της ελληνικής εθνογραφίας στη διαμόρφωση εν γένει μιας προβληματικής για την ανθρωπολογική πρακτική.

Η μελέτη αυτή, παρά την εθνογραφική επι-

κέντρωση στην ελληνική περίπτωση, παραμένει θεωρητική. Ο συγγραφέας κάνει π.χ. αναλογική χρήση των θεωρημάτων του μεγάλου στοχαστή του 18ου αιώνα, του Τζανπατίστα Βίκο, που στην εποχή της εδραίωσης του θετικού πνεύματος υπήρξε ένας από τους κύριους αμφισβητίες του, καταλαμβάνοντας έτσι περιθωριακή θέση στο φιλοσοφικό στερέωμα. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι η περιθωριακότητα του Βίκο παρουσιάζει αναλογίες με την περιθωριακή θέση την οποία καταλαμβάνει το ελληνικό παράδειγμα στη σύγχρονη ανθρωπολογία. Κι αυτό γιατί η ελληνική ταυτότητα προέκυψε εν μέρει από την εικόνα που είχαν σχηματίσει οι Ευρωπαίοι για τους Έλληνες, καθώς αντλούσαν συμβολικά από την κλασική αρχαιότητα για να συγκροτήσουν τη δική τους ταυτότητα, και εν μέρει από την άλλη εικόνα του ανατολίτη, προϊόν της μακράς συγκατοίκησης του Έλληνα με τους Οθωμανούς και ίσως και τους Βυζαντινούς. Αυτή η ετεροθεώρηση έβαλε τις βάσεις της εθνικής αυτοθεώρησης, κυρίως λόγω των σχέσεων εξάρτησης της Ελλάδας από τη Δύση. Έτσι, κατά τον Herzfeld, καθώς επιχειρείται η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας μέσα από την ανάδειξη των στοιχείων της αρχαιότητας που ως θραύσματα και επιβιώματα φτάνουν στο παρόν, οι ίδιοι οι εθνικοί διανοούμενοι (λαογράφοι ως επί το πλείστον) δεν παραλείπουν, ανταποκρινόμενοι στην αμφιθυμική εικόνα των ξένων για τους Έλληνες, να περιλάβουν, δίπλα στο «ερό» της κλασικής αρχαιότητας, και το «μιαρό» των νεότερων περιόδων της ελληνικής ιστορίας, κάνοντας χρήση συμβόλων που παραπέμπουν στην αμφισημία της διπλής ταυτότητας, όπως, για παράδειγμα, το σύμβολο του Διγενή. Η διπλή καταγωγή του Διγενή, από Ελληνίδα μάνα και Άραβα πατέρα, εκφράζει συμβολικά τόσο τον ελληνικό εθνικισμό («εθνικό έπος των Νεωτέρων Ελλήνων» κατά τον Νικόλαο Πολίτη) όσο και την κριτική στην κρατική εξουσία.

Ο Herzfeld αξιοποιεί τη μεγάλη εθνογραφική του εμπειρία για να επεκτείνει την ανάλυση της επίσημης κρατικής ιδεολογίας και στην περίπτωση των τοπικών αντιλήψεων. Βασική του διαπίστωση είναι ότι αντίστοιχοι δυϊσμοί ανάμεσα στην αυτοπαρουσίαση και την αυτογνωσία ισχύουν και στις τοπικές μικροκοινωνίες. Άρα οι διαδικασίες συγκρότησης των εθνικών και τοπικών ταυτοτήτων χαρακτηρίζονται εξίσου από δισημία. Τα μέλη της ελληνικής κοινωνίας προσδιορίζονται με διπλό τρόπο: στη σχέση τους με τους Ευρωπαίους ως «έλληνες», στις μεταξύ τους σχέσεις και στις δοληψίες τους με το κράτος ως «ρωμιοί». Ο «έλληνας», λοιπόν, αποτελεί μια εσωστρεφή αναπαράσταση, που στο επίπεδο της γλώσσας συναρτάται με την καθαρεύουσα, την επίσημη γλώσσα του κράτους, ενώ ο «ρωμιός», η αυτο-εικόνα της οικειότητας, συνδέεται με τη δημοτική, τη γλώση

σα της καθημερινότητας. Ο Herzfeld προτείνει ως μέσο κατανόησης της δισημικής αυτής κατάστασης τη μεταφορά του Βίκο περί της «πτώσης από τον παράδεισο». Όπως οι Ευρωπαίοι θεωρούν τους σύγχρονους Έλληνες απομεινάρια της ένδοξης κλασικής αρχαιότητας, έτσι οι εντόπιοι επιστήμονες που αντιπροσωπεύουν την κρατική εξουσία αναζητούν τα θραύσματα της κλασικής ελληνικότητας σε τοπικά αγροτικά έθιμα και συμπεριφορές, που ορίζονται ως επιβιώματα. Και οι μεν και οι δε κατατάσσουν αξιολογικά, δηλαδή παράγουν ιεραρχίες Η δισημία συνιστά αντίλογο, είναι συνάρτηση της αντίστασης απέναντι στους Ευρωπαίους όσο και στο ελληνικό κράτος. Με άλλα λόγια, οι ιστορίες και οι πρακτικές της αντίστασης ενάντια στην εξουσία δείχνουν ότι η «κοινωνία [υφίσταται] ενάντια στο κράτος», για να θυμηθούμε τον τίτλο του δημοφιλούς βιβλίου του Pierre Clastres.

Ο Μ. Herzfeld χρησιμοποιεί ως πραγματολογικό υλικό τις κλασικές εθνογραφίες του ελλαδικού χώρου που πραγματοποιήθηκαν από ξένους ανθρωπολόγους στις δεκαετίες '60-'70, και δείχνει πώς τα ευρωπαϊκά στερεότυπα για τους λαούς της Μεσογείου υιοθετήθηκαν άκριτα από ανθρωπολόγους, οι οποίοι τα πρόβαλαν στην έρευνά τους. Επίσης παραπέμπει διεξοδικά στην προσωπική του εθνογραφική εμπειρία αλλά και στην εθνογραφική εμπειρία σύγχρονων ανθρωπολόγων που υπερβαίνουν τον άκρατο εμπειρισμό της προηγούμενης γενιάς. Μια τέτοια προσέγγιση επιτρέπει τη συσχέτιση της δισημικής ενότητας με ένα θέμα γενικότερης σημασίας, όπως είναι η στάση του ανθρωπολόγου στο πεδίο και στο κείμενο, δηλαδή η σχέση θεωρίας και πρακτικής στο εθνογραφικό εγχείρημα. Το ζήτημα προσεγγίζεται κατ'αναλογία της ελληνικής περίπτωσης μέσω και πάλι της γνωστής μεταφοράς της «πτώσης από τον παράδεισο»: ο «εξωτισμός» που διέπει την κλασική ανθρωπολογία την προσανατολίζει στην αναζήτηση των αγνών χαρακτηριστικών των «πρωτόγονων», στη μελέτη των «ευγενών αγρίων» στις απομονωμένες κοινωνίες. Από αυτή τη σκοπιά είναι επιβεβλημένη η κριτική της εθνογραφίας, η σύσταση δηλαδή μιας *κριτικής εθνογραφίας* σε σχέση τόσο με τη συλλογή των δεδομένων όσο και με τη συγγραφή και την αναστοχαστική στάση του δημιουργού της.

Ο προβληματισμός τον οποίο αναπτύσσει ο Herzfeld για τον κριτικό αναπροσανατολισμό της εθνογραφίας μπορεί να χαρακτηριστεί πρωτοποριακός και ευρηματικός στο βαθμό που εστιάζει στην αναστοχαστική πρακτική του εθνογράφου. Ο αναστοχασμός θέτει υπό κρίση τις αρχές, τα στερεότυπα και τις πρακτικές του πολιτισμού που κάθε εθνογράφος μεταφέρει και προβάλλει, συνειδητά ή ασυνείδητα, στο πεδίο και στο κείμενο. Πρόκειται για ένα μεθοδολογικό πρόγραμμα, όψεις του οποίου πρωτο-

διατυπώνονται στο συλλογικό τόμο *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, τον οποίο επιμελήθηκαν το 1986 οι J. Clifford και G. Marcus. Ακολουθώντας έναν δικό του δρόμο, ο Herzfeld καταλήγει σε ανάλογα συμπεράσματα, φτάνει δε στον πυρήνα της κριτικής εθνογραφίας όταν υποστηρίζει ότι: «Η ανθρωπολογία ως θεωρία έχει αναλάβει τη δέσμευση να καταρρίψει τα στερεότυπα. Οι ανθρωπολόγοι όμως είναι κι αυτοί άνθρωποι και οι πρακτικές τους είναι πράξεις αλληλεπίδρασης με άλλους ανθρώπους». Η στάση δισημίας που προκύπτει σ' αυτή την προβληματική γίνεται προϋπόθεση της επιστήμης, στη βάση της αρχής ότι ένα συγκεκριμένο κοινωνικό ον μελετά άλλους ανθρώπους, και επιτρέπει έτσι στον ανθρωπολόγο να πραγματοποιήσει το πέρασμα από τους κανόνες στις στρατηγικές των υποκειμένων, αλλά και να κινηθεί στο μεταίχμιο μεταξύ θεωρίας και πρακτικής καθώς αναστοχάζεται πάνω στη στάση του.

Ο ευρηματικός χαρακτήρας της μελέτης έγκειται στο γεγονός ότι για την κριτική της εθνογραφίας χρησιμοποιήθηκε κατ'αναλογία και πειραματικά η ετυμολογία της ελληνικής περίπτωσης, πράγμα που, όπως επισημαίνει ο Ε. Παπαταξιάρχης στην εισαγωγή του στην ελληνική έκδοση, «φέρνει τη σπουδή του νεοελληνικού πολιτισμού στην πρώτη γραμμή μιας μεγάλης θεωρητικής συζήτησης». Πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι η χρήση των τοπικών παραδειγμάτων δεν είναι αρκετά πλούσια, γεγονός που περιορίζει την αποδεικτική ισχύ των επιχειρημάτων του συγγραφέα. Η επέκταση της ανάλυσης και σε εκείνες τις τοπικές κοινωνίες που άργησαν να ενταχθούν στο ελληνικό κράτος (π.χ. οι κοινότητες της Μακεδονίας και της Θράκης), αλλά και στους μειονοτικούς πληθυσμούς των οποίων η στάση και η σχέση με το κράτος διαφοροποιείται κατά περίπτωση (π.χ. Βλάχοι, ντόπιοι της Μακεδονίας, πρόσφυγες του 1922, περιθωριακοί πληθυσμοί κ.λπ.), θα εμπλούτιζε το δείγμα και θα άνοιγε συμπληρωματικές προοπτικές. Παράλληλα λείπουν και οι συγκρίσεις με άλλες κρατικές περιπτώσεις δισημικής ταυτότητας εκτός του ελληνικού χώρου.

Η ελληνική έκδοση είναι ιδιαίτερα επιμελημένη και η έξοχη μετάφραση της Ράνιας Αστρινάκη κατόρθωσε να κάνει ευανάγνωστο και διαυγές ένα αγγλικό κείμενο το οποίο, όπως και ο ίδιος ο συγγραφέας ομολογεί στον πρόλογο του στην ελληνική έκδοση, είναι αρκετά δύσκολο. Η *Ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη* έχει μεγάλο ενδιαφέρον, όχι μόνο για όσους ασχολούνται με την Κοινωνική Ανθρωπολογία, την Ιστορία, τη Λαογραφία και την Κοινωνιολογία, αλλά και για όσους ενδιαφέρονται για τις διαδικασίες συγκρότησης της ελληνικής ταυτότητας ή για τις νέες προβληματικές στο πεδίο της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας.

Διαδικασίες συγκρότησης ταυτοτήτων, έμφυλων αυτή τη φορά, πάντα στο πλαίσιο των πιο σύγχρονων προσεγγίσεων στην κοινωνική θεωρία, πραγματεύεται η επόμενη μελέτη της σειράς «Εθνογραφίες». Το βιβλίο της J. Cowan, έχει όλα τα χαρακτηριστικά μιας σύγχρονης εθνογραφίας, ενώ επίκαιρο και ταυτόχρονα διαχρονικό είναι το θέμα του: η κοινωνική κατασκευή του φύλου μέσα από τις πρακτικές της κοινωνικότητας, και ιδιαίτερα αυτή του χορού σε μια κοινότητα της Μακεδονίας.

Πρόκειται για μια συστηματική εργασία που πραγματεύεται το ζήτημα του φύλου όπως αποτυπώνεται σε πολύ γνώριμες πρακτικές, μια μελέτη που αναλύει αυτόνοτες και οικείες συμπεριφορές μέσα από το παράδειγμα μιας επαρχιακής κοινότητας. Η εθνογραφική αφήγηση καθιστά το βιβλίο ζωντανό σαν μυθιστόρημα, η εμμονή στις λεπτομέρειες συμβάλλει σε μια πολύ παραστατική περιγραφή, ενώ οι αναλύσεις οδηγούν στην αποκάλυψη μιας άλλης πραγματικότητας για τον αναγνώστη: την πραγματικότητα της συνειδησης που διαμορφώνουμε για το ποιο μπορούμε να είμαστε και πώς να ερμηνεύουμε την καθημερινότητα και τη στάση μας μέσω των «άλλων», που μπορεί συχνά να λειτουργούν ως καθρέφτες του εαυτού μας. Στην περίπτωση αυτή οι «άλλοι» δεν είναι απόμακροι και «εξωτικοί» αλλά οικείοι, είναι οι «δικοί» μας ή ακόμη και εμείς οι ίδιοι. Η συγγραφέας του βιβλίου δεν λειτουργεί ως απλή αφηγήτρια αλλά ως συμμετοχος στα γεγονότα που περιγράφει, μεταφέροντας στο χαρτί τις ανησυχίες, τα συναισθήματα, τις κρίσεις και τις συγκρούσεις της. Έχει άλλωστε επίγνωση του εφήμερου χαρακτήρα της ανάλυσής της αφού τα δεδομένα αλλάζουν με το χρόνο, ενώ μια εθνογραφία αφορά στις συγκεκριμένες στιγμές της επιτόπιας έρευνας και της σύνταξης του κειμένου της.

Στα ερωτήματα που θέτει η μελέτη του Herzfeld αντιστοιχούν εδώ απαντήσεις τις οποίες προσκομίζει μια επιτόπια πρακτική και μια αναστοχαστική και ενίοτε κριτική ανθρωπολογία, στο πλαίσιο της οποίας η εθνογράφος συζητά τα στερεότυπα περί «μεσογειακού ανθρώπου», που κουβαλά από το δικό της πολιτισμό, και διευκρινίζει τα όρια και τις ερευνητικές δυνατότητες της εθνογράφου στις εκάστοτε συνθήκες. Σε αντίθεση με τους εθνογράφους της κλασικής περιόδου, η Cowan πραγματεύεται το θέμα εστιάζοντας, όχι σε κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές ομογενοποιητικού χαρακτήρα αλλά σε διαδικασίες διαφοροποίησης, παρεξήγησης και σύγκρουσης των δρώντων υποκειμένων. Έτσι, πολύ περισσότερο απ' ό,τι αν μελετούσε απλώς τους ρόλους και τις σχέσεις των δύο φύλων, της δίνεται η δυνατότητα να εξετάσει πώς εννοιολογείται και συγκροτείται το φύλο μέσα από τις εντόπιες κοινωνικές πρακτικές. Οι διχοτομίες «εντόπιο/ξένο» ή «ευ-

ρωπαϊκό/ελλαδικό-ρωμαϊκό», δεν την αφορούν γιατί θεωρεί ότι πρόκειται για δυτικές ή λόγιες εννοιολογήσεις και ταξινομήσεις που στα τοπικά ιδιώματα δεν έχουν τον χαρακτηριστή της διχοτομίας, αλλά μάλλον χρησιμοποιούνται κατά περίπτωση από τους ανθρώπους, με συνειδητό ή ασυνείδητο τρόπο και συχνά με πολιτική στόχευση. Η άποψη της αυτή στέκεται κριτικά απέναντι στην άποψη του Herzfeld περί δισημίας της νεοελληνικής ταυτότητας, ιδιαίτερα την έκταση αυτού του φαινομένου στον ελληνικό χώρο. Για την Cowan, ο στρατηγικός και πολιτικός τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι τοπικές και εθνικές ταυτότητες δίνει νέες αποχρώσεις στις κατηγορίες και εννοιολογήσεις του «εντόπιου», του «ξένου», του «παραδοσιακού» και του «μοντέρνου».

Η Cowan προβαίνει σε μια διεξοδική παρουσίαση και ανάλυση των τρόπων με τους οποίους κατασκευάζονται και βιώνονται οι έμφυλες ταυτότητες μέσα από πρακτικές της άτυπης ή επίσημης κοινωνικότητας. Χαρακτηριστικό το κεφάλαιο με τίτλο *Τα τραπέζια της Αφροδίτης: Διάλυση, μομφή και γυναικεία σεξουαλικότητα*. Το κεφάλαιο αυτό αποτελεί κατά τη γνώμη μου ένα πολύ τυπικό παράδειγμα της νέας αναστοχαστικής ανθρωπολογίας, ιδιαίτερα καθώς εστιάζει σε πρακτικές και στρατηγικές που διαφοροποιούνται και αλληλοσυγκρούονται, και οι οποίες δεν μπορούν να ανιχνευθούν μόνο μέσα από τη μελέτη των δομών και των ρόλων. Σύμφωνα με τη συγγραφέα αναδεικνύεται έτσι το γεγονός ότι «οι σημασίες των πράξεων είναι ασταθείς και αβέβαιες, επειδή οι αξίες της ατομικής ευχαρίστησης και της συλλογικής κοινωνικότητας, του αυθορμητισμού και της υποχρέωσης, της ερωτότροπης σεξουαλικότητας και της σοβαρής σαγήνης, που μπορούν όλες να αναγνωρισθούν ως θεμιτές μέσα στο πλαίσιο του γλυκεριού, είναι δύναμι ασυμβίβαστες μεταξύ τους και αντιφατικές. Σε επιτυχημένες περιπτώσεις, οι ερωταστές διαπραγματεύονται τις αντιδράσεις με επιδεξιότητα, όταν όμως η εορτή διαλυθεί, αυτές φανερώνονται». Εδώ δεν μπορούμε παρά να αναγνωρίσουμε κάποιου τύπου δισημία, η οποία ωστόσο δεν ομολογείται από τη συγγραφέα καθώς αποφεύγει να χρησιμοποιήσει κατηγορίες που παραπέμπουν σε έννοιες δομής. Παράλληλα, η συγγραφέας ομολογεί αναστοχαστικά ότι με ορισμένα πρόσωπα αδυνατούσε να συζητήσει και να σχολιάσει για το πώς βίωναν ορισμένες συγκρουσιακές καταστάσεις, κυρίως διότι φοβόταν ότι με την εμπλοκή της θα προκαλούσε νέες τροπές στο κοινωνικό παιχνίδι, όπως στην περίπτωση της Αφροδίτης. Έτσι, ενώ οι φωνές των άλλων είναι πλούσιες και έτοιμες να σχολιάσουν γεγονότα και συμπεριφορές, οι φωνές των ανηρώτων που λειτουργούν μεμονωμένα, προκλητικά και περιθωριακά απουσιάζουν. Είναι φανερό ότι η εθνογρά-

φος είχε εμπλακεί έντονα στο κοινωνικό παιχνίδι, του οποίου οι κανόνες σε δεδομένες στιγμές, όπως η ίδια ομολογεί, την αδυναποείχαν.

Θα ήταν ενδιαφέρον, ωστόσο, αν γι' αυτές ή και για τις άλλες περιπτώσεις η έρευνα επεκτεινόταν σε άλλους τομείς, όπως στη σφαίρα του συλλογικού ή ατομικού φαντασιακού (π.χ. όνειρα, μυθιστορίες ή προσωπικά βιώματα αλλά και παραμύθια), στον ιδιαίτερο αυτό χώρο της συμβολικής πραγματικότητας που, αν και δεν υφίσταται έξωχωρα από την υλική και κοινωνική πραγματικότητα, γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στις παραπάνω πρακτικές. Οι μεταφορές που θα προέρχονταν από τη μελέτη αυτών των περιπτώσεων θα προσέθεταν νέες διαστάσεις στο ερμηνευτικό πεδίο. Σε ένα βαθμό αυτό συμβαίνει στο τμήμα της μελέτης που αναφέρεται στην καθημερινή κοινωνικότητα: εκεί η ανάλυση επεκτείνεται ιδιαίτερα σε βιωματικές εμπειρίες και συναισθήματα που γεννιούνται από τις έμφυλες πρακτικές, ενώ προχωρά και στην αναζήτηση των συμβολισμών και μεταφορών αυτής της υλικής πραγματικότητας (τροφική, ποτό, χρήση των χώρων) που μαρτυρούν και συγκροτούν την έμφυλη ταυτότητα. Έτσι, σύμφωνα με την ανάλυσή της, η σύνδεση των χώρων του καφενειού ή του ζαχαροπλαστείου συντελείται μέσα από έμφυλες πρακτικές, δηλαδή στη βάση του έμφυλου προκαθορισμένου τρόπου κατανάλωσης τροφής και ποτού, όπου τα ξινά, τα αλμυρά και το αλκοόλ ανήκουν π.χ. στις ανδρικές συνήθειες και προτιμήσεις, ενώ τα γλυκά και τα γλυκά ποτά στις γυναικείες. Στο πλαίσιο αυτό, οι μοντέρνοι χώροι (καφετέρια) χρησιμοποιούνται πολιτικά μέσα από τη δυναμική που προκύπτει από τα στερεότυπα για τα φύλα και τις σχέσεις ανισότητας τους. Σε κάθε περίπτωση όμως, όλες αυτές οι πρακτικές καθίστανται ενσώματες και ως τέτοιες ανιχνεύονται στις ιδιαίτερες πρακτικές του σώματος, όπως είναι ο χορός, όχι τόσο με τη διαδικασία ανάδειξης των «σημείων» που εγγράφονται σ' αυτό όσο μέσω της εμπειρίας των δρώντων κοινωνικών προσώπων.

Η εξαιρετική μελέτη της Cowan αποτελεί υπόδειγμα ενός νέου τύπου «εθνογραφίας» και προσφέρει μια συναρπαστική εμπειρία ανάγνωσης στο ευρύ κοινό. Η απλότητα της γραφής κάνει το διάβασμα ιδιαίτερα ευχάριστο, και σ' αυτό συμβάλλει η πολύ καλή μετάφραση (η μόνη μου επιφύλαξη αφορά τη μετάφραση του όρου *usufruct* ως χρησικαρπίας, αντί χρησικτησίας ή επικαρπίας).

Τόσο η «κριτική εθνογραφία» την οποία προτείνει ο Herzfeld όσο και το εθνογραφικό παράδειγμα που προσφέρει η μελέτη της Cowan μας επιτρέπουν να συνοψίσουμε τα χαρακτηριστικά της εθνογραφικής ανανέωσης που πραγματοποιείται την τελευταία δεκαετία. Τα χαρακτηριστικά αυτά παρουσιάζονται διεξοδικά και από τον Ε.

Παπαταξιάρχη στην εισαγωγή του στο βιβλίο του Herzfeld. Εδώ μεταξύ άλλων επισημαίνεται ότι, ως βασική διάσταση της ανθρωπολογικής πρακτικής, η εθνογραφία δεν περιορίζεται στη συμμετοχική παρατήρηση, αλλά κινείται στο μεταίχμιο θεωρίας και πρακτικής και περιλαμβάνει αναστοχαστικές και διαλογικές μέριμνες. Η προσέγγιση αυτή, που ορίζει την εθνογραφία, όχι ως «απλή λεκτική αναπαράσταση», αλλά και ως «τρόπο», μεταφορά, ρητορικό σχήμα και αφηγηματικό στυλ, διαφοροποιείται κριτικά από τη θετικιστική θεώρησή του αφηγηματικού ρεαλισμού, σύμφωνα με τον οποίο ο εθνογράφος συμμετέχει μεν στα δρώμενα του πεδίου, έχοντας όμως την πεποίθηση ότι μένει αποστασιοποιημένος. Στον αντίποδα του παραδοσιακού εθνογραφικού ρεαλισμού βρίσκεται η διαλογική εθνογραφία που αποκαθιστά τον διυποκειμενικό χαρακτήρα της ανθρωπολογικής γνώσης, καθώς επαναφέρει στο εθνογραφικό προσκήνιο τόσο τον παρατηρητή όσο και τον παρατηρούμενο ως υποκείμενα που διαλέγονται και διαπλάθονται από κοινού το τελικό γνωστικό αποτέλεσμα. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της νέας εθνογραφίας αφορά στις νέες μεταδομιστικές θεωρίες και μεθοδολογίες, που μεταφέρουν την έμφαση από τις δομές στις πρακτικές και τα βιώματα. Όπως αναφέρει η Ε. Παπαταξιάρχη στην παρουσίαση του βιβλίου της Cowan αυτά τα μεθοδολογικά χαρακτηριστικά είναι «η εμμονή στη λεπτομερεια και η ανίχνευση, η επισήμανση, η ερμηνεία της πολιτικής σημασίας φαινομενικά τετριμμένων, κοινωνικών φαινομένων», εμμονή και σημασία επομένως στις κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές των υποκειμένων. Οι νέες αυτές προσεγγίσεις ανοίγουν πεδία διαλόγου και σύνθεσης της ανθρωπολογίας με άλλες επιστήμες, όπως η ιστορία και η κοινωνιολογία, η ψυχολογία και η ψυχική ανάλυση, καμιά φορά και η λογοτεχνία.

Εκδόσεις σαν αυτές προωθούν τον νέο ανθρωπολογικό λόγο στην Ελλάδα –που πρέπει να ομολογήσουμε ότι έχει καθυστερήσει ιδιαίτερα–, φιλοδοξώντας να καθιερώσουν την ανθρωπολογία στη θέση που της αξίζει στο πεδίο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών σπουδών, αλλά κυρίως στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο και στην προοπτική της αυτογνωσίας.